

HAÇLI-BİZANS MÜTTEFİK ORDUSUNUN
DİMYÂT KUŞATMASI (1169)
DAMIETTA SIEGE OF THE
CRUSADER-BYZANTINE ALLIED ARMY (1169)

SERKAN ÖZER

Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr. Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History
serkan.ozer@erzurum.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-4079-9454>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-63, Eylül-September 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-*Received Date* : 12.07.2018

Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 24.09.2018

Sayfa-*Pages* : 499-513

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3984>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate®

**HAÇLI-BİZANS MÜTTEFİK ORDUSUNUN
DİMYÂT KUŞATMASI (1169)***
DAMIETTA SIEGE OF THE
CRUSADER-BYZANTINE ALLIED ARMY (1169)

SERKAN ÖZER

Öz

*Bu çalışmada 1169 yılında Haçlı-Bizans müttefik ordularının Dimyât şehrini kuşatmaları konu edilmiştir. Büyük umutlarla hayata geçirilen seferde Nüreddin Mahmûd Zengî'nin desteği ve Fâtımîlerin tüm imkânlarıyla başarılı bir savunma yapan Selâhaddin Eyyübî, Haçlıları Mısır'dan eli boş göndermiş, bu zaferinin ardından Fâtımîler üzerindeki etkinliğini artırmıştır. Buna karşılık düzenlenen seferin başarısız olması, birbirini suçlayan Haçlılar ile Bizanslılar arasındaki düşmanlığın derinleşmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Bizans, Dimyât, Selâhaddin Eyyübî, Fâtımîler, Zengîler.

Abstract

In this article, the siege of the city of Damietta by the Crusader-Byzantine allied armies in 1169 has been mentioned. In the campaign realized with great hopes, Selâhaddin Eyyübî who carried out a successful with the support of Nüreddin Mahmûd Zengî and all the opportunities of the Fâtimids, sent the Crusaders empty-handed from Egypt, increased his impact over the Fatimids after this victory. The failure of the campaign, however, led to the deepening of the hostility between the Crusaders and the Byzantines blaming each other.

Key Words: Crusaders, Byzantium, Damietta, Selâhaddin Eyyübî, Fatimids, Zangids

Giriş

Mısır, Haçlı Seferleri döneminde Kudüs Haçlı Krallığı'nın hedef aldığı ve sonrasında da Haçlı Seferlerinin düzenlendiği bir ülkedir. Bu topraklar, stratejik konumu ve muazzam zenginliği ile sadece Haçlıların değil, Nüreddin Mahmûd Zengî'nin de ilgi odağı haline gelmişti. Fâtımîlerin iç mücadelesi nedeniyle de Mısır, dış müdahalelere açık bir durumdaydı. Haçlı-Zengî mücadelesinde artık ele geçirilmesi kaçınılmaz bir yer haline gelen Mısır'ın kapıları önce Haçlılar tarafından zorlanmaya başladı. Nüreddin Mahmûd'un buna kayıtsız kalmaması ile de Mısır üzerinde hâkimiyet mücadelesi şiddetlendi. Nüreddin Mahmûd'un zaferiyle sonuçlanan bu mücadele sonrasında Haçlılar, Mısır emellerinden vazgeçemediler ve hatta ülke, çatışmaların merkezi haline geldi. 1169 yılında Mısır'a Haçlı-Bizans müttefik ordusunun başarısız bir seferi vuku buldu ve bu sefer, daha sonrakilere ilham kaynağı oldu. Aşağıda detayları bulunan bu başarısızlığa giden sürece kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

Fâtımî-Haçlı mücadelesinde Suriye'deki şehirlerinin tamamını kaybeden Fâtımîler, son kaleleri Askalân'ı da 1153 yılında yitirince Haçlılara artık Mısır yolu

* Bu makale, yazarın 2015 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı Fâtımî-Haçlı ilişkileri (1098-1171) isimli doktora tezinden üretilmiştir.

açılmıştı. Yaşananları yakından takip eden Nüreddîn Mahmûd ise Haçlılarla arasındaki son engeli, yani Haçlıların Müslüman müttefikî Dımaşk'ı ele geçirerek (1154) olaylara zamanında müdahale etme imkânı elde etti. Ramazan Şeşen'in ifadesiyle doğal sınırlarına ulaşan Haçlılar ile Zengîlerin mücadelesinde Mısır kaçınılmaz hedef haline geldi¹.

Mısır'a hâkim olan ve iç çekişmeler nedeniyle zayıflayan Fâtımîlerin durumu, Haçlıları cesaretlendirmekteydi. Uzun zamandan beri vezirlerin hükmünde olan ve onların mücadele alanına dönüşen Fâtımî Devleti, istikrarsız bir dönem yaşamaktaydı. Çocuk yaşta başa geçen el-Âdid zamanında (1160-1171) vezirlerin hâkimiyet yarışı daha da şiddetlendi. Hatta bu iç çatışmalarda makamlarını kaybeden vezirler, şartlara ve çıkarlarına göre kimi zaman Haçlıların, kimi zaman da Zengîlerin yardımına başvurarak makamlarını tekrar ele geçirmek istediler. Mısır'ı müdahalelere açık ve savaş alanı haline getiren hadiseler, 1164 yılında Fâtımî veziri Şâver'in, emirlerden Dırgâm b. Âmir tarafından makamından indirilmesi ve Nüreddîn Mahmûd'dan yardım istemesi üzerine başladı. Bunun öncesinde her ne kadar Amaury, ilkinde Yafa ve Askalân Kontu, ikincisinde Kudüs Kralı iken Mısır'a 1161 ve 1163 yıllarında iki sefer düzenlemişse de Fâtımîler bu saldırıları savuşturmayı bilmişti. Ancak bu defa Nüreddîn Mahmûd'un Mısır'a ordu yollamasıyla (15 Nisan-26 Ekim 1164) işin rengi değişti ve Şâver'i makamından eden Dırgâm da Haçlıların yardımına başvurdu. Haçlılar Mısır'a ulaşmadan önce Şâver, Nüreddîn'in ordu komutanı Şirkûh tarafından makamına iade edilmiş olsa da Dırgâm, -daha sonra Şâver'in de başvuracağı- Haçlıları yardıma çağırarak gibi kötü bir geleneği başlatmış oldu. Şâver'in Nüreddîn Mahmûd'a verdiği sözleri tutmaması üzerine Şirkûh ile başlayan çatışmada -büyük vaatlerle- yardıma çağırılan Haçlılar, bu tarihten sonra Mısır üzerinde etkin olmaya başladılar. Öyle ki kaynaklarda ikinci (9 Ocak-5 Eylül 1167) ve üçüncü (17 Aralık 1168-8 Ocak 1169) Mısır seferlerinin sebebi olarak Haçlıların, verilen imtiyazlar neticesinde Mısır'da fazlaca güçlenmeleri gösterilmektedir. Mısır gibi zengin ve stratejik bir ülkeyi Haçlılara kaptırmayı göze alamayan ve Sünnî İslam'a kazandırmak isteyen Nüreddîn'in olağanüstü çabası, nihayet Üçüncü Mısır Seferinde sonuç verdi ve Şâver'in öldürülmesinin ardından Nüreddîn'in Mısır'daki ordu komutanı ve Fâtımî halifesinin veziri olan Şirkûh ile Zengîlerin Mısır hâkimiyetleri başladı. Şirkûh'un kısa bir süre sonra ölümü ile (23 Mart 1169) bu defa Haçlılara karşı cihadın simgesi haline gelecek olan Selâhaddîn Eyyûbî'nin devri başladı².

Selâhaddîn Eyyûbî, Mısır'da Zengîlerin hâkimiyetine duyulan rahatsızlığın yükünü sırtlamak; hatta Fâtımî sarayının etkin ismi Muteminü'l-Hilâfe'nin başlattığı olaylarda -halife el-Âdid'in de desteklediği- Fâtımî askerlerinin isyanıyla uğraşmak

¹ Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987, s. 41, Haçlılar, topraklarını garanti altına almanın Mısır'a hâkim olmakla mümkün olacağına farkına varmışlardı. Bu yüzden mücadele Mısır topraklarına kaydı. C. H. Becker, "Dimyat", *IA*, III, MEB, Eskişehir 1997, s. 589-590.

² Mısır Seferleri için Bkz. Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 42-51, Bahattin Kök, "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatimilerin Yıkılışı-I", *AÜİFD*, IX, Erzurum 1990, s. 165-187, Aynı Yazar, "Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatimilerin Yıkılışı-II", *AÜİFD*, X, Erzurum 1991, s. 130-148, Osman Gürbüz, "İktidara Uzanan Yolda Eyyûbî Ailesinin Serüveni", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XLVIII, Erzurum 2012, s. 387-405.

zorunda kaldı³. Ancak bu dönemde Selâhaddîn Eyyübî, en büyük sınavını Mısır'a hâkim olma sevdasından vazgeçmeyen Haçlıların, Bizans ile birlikte 1169 yılında Mısır'ın anahtarı konumundaki Dimyât'a⁴ düzenledikleri ortak seferde verdi.

1-Haçlı-Bizans İttifakının Kurulması

Bizans'ın Batı ile ilişkileri tarih boyunca hep olumsuz bir seyir izlemiştir. Mezhep farklılıkları ve dini-siyasi kavgaların gölgesinde başlayan Haçlı Seferleri süresince mevcut ayrılık daha da derinleşerek devam etti. Tarafların birbirine bakış açılarını ve suçlamalarını Ermeni, Süryani, Latin ve Bizans kaynaklarından takip etmek mümkündür. Öyle ki ilk üç Haçlı Seferinde ve arada hayata geçirilen 1101 Yılı Haçlı Seferlerinde yaşanan başarısızlıklardan -Türklerle ittifak kurarak seferleri akamete uğratmakla itham edilerek- sorumlu tutulan Bizans, Haçlı kaynaklarına *hain* olarak yansımıştır. Buna karşılık topraklarını ele geçirme niyetlerinden şüphelenen Bizans'ın Haçlılara yaklaşımı da düşmanca olmuş ve Bizans, bu şüphesinde haklı olduğunu Dördüncü Haçlı Seferinde çok acı bir şekilde tecrübe etmiştir. Fakat tüm bu olumsuzluklara rağmen Haçlılar ve Bizans zaman zaman Müslüman ve Türklere karşı ortak hareket etmeyi de bilmişlerdir. Mevcut düşmanlığı daha da derinleştirmekten başka bir sonucu olmayan bu ittifaklardan biri de 1169 yılında Dimyât'a düzenlenen seferde karşımıza çıkmaktadır.

³ İslam kaynaklarında geniş yankı bulan olaya göre Muteminü'l-Hilâfe liderliğinde Mısır ileri gelenlerinden bazıları Haçlılara haber yollayıp Selâhaddîn'e karşı yardım istediler. Plana göre; *Haçlılar Mısır'a saldırdıkları zaman Selâhaddîn, onları karşılamaya çıkacak, tam bu esnada Muteminü'l-Hilâfe de ayaklanarak Selâhaddîn'in geride kalan askerlerine saldıracak ve onları öldürecek. Sonrasında Selâhaddîn'e saldırdıklarında Haçlılarla Fâtûmî askerleri arasında kalan Selâhaddîn yok edilecek. Durumu haber alan Selâhaddîn, bu tehlikeli girişimin elebaşı olan Muteminü'l-Hilâfe'yi ortadan kaldırdı. İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî, *İslam Tarihi -el-Kâmil fi'l-Târih Tercümesi-*, XI, Çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 280-281, Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Ali, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, III, Yayınlayan: el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ty, s. 48, İbn Vâsıl el-Hamavî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim, *Muferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyüb*, I, Neşr. Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire 1953, s. 174-176, Ebü Şâme, Abdurrahmân b. İsmâil, *Kitâbu'r-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn -en-Nüriyye ve's-Salâhiyye-*, II, Neşr. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 86-87, Makrizî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimme el-Fâtîmiyyîn el-Hulefâ*, III, Tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1996, s. 311-312, İsfahânî, İmâdeddîn Kâtib, *Sena'l-Berku'ş-Şâmî*, İhtisâr: Bundârî, Tah. Fethiye Nebrevî, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1979, s. 43-44, İbn Haldûn, Abdurrahmân, *Târih-i İbn Haldûn: Dîvânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsaruhum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, V, Tah. Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000, s. 332, İbn Tağrıberdî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, V, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 337, İbn Kesîr, İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, Tah. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dârü'l-Hicr, Kahire 1998, s. 434, Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s. 54-55.*

⁴ Nil Deltası'nda yer alan ve Mısır'ın kilidi olarak değerlendirilen önemli bir liman şehridir. Atilla Çetin, "Dimyat", *DİA*, IX, Ankara 1994, s. 309, P. M. Holt, "Dimyât (Damietta)", *EI*, II, Leiden 1991, s. 292, Yâkut'un tarifıyla de Dimyât, Mısır ve Tinnis arasında yer alan eski bir şehirdir. Güzel havası ve tatlı suyuyla meşhurdur. Yâkut b. Abdullah el-Hamavî, er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, Dâru Sâdir, Beyrut 1977, s. 472, Willermus'un anlatımıyla Mısır'ın en eski ve ünlü şehirlerinden biri olan Dimyât, Nil'in kıyısında yer almaktadır ve nehir ile deniz arasında yaklaşık iki km. ötededir. Willermus, (William, Archbishop of Tyre), *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, Trans: E. A. Babcock-A. C. Krey, Colombia University Press, New York 1943, s. 363.

Mısır konusunda aktif bir siyaset izleyen ve bir yandan da müttefik arayışına giren Kudüs Haçlı Kralı Amaury, evlilik yoluyla güçlü bir bağ kurup Bizans İmparatorunun desteğini kazanmayı düşünmüştür. Bu nedenle Kral, Bizans sarayından uygun bir eş bulmaları için Kaysâriye Başpiskoposu Hernesius ile Kilercibaşı Eudes de Saint Amand'ı Bizans'a yollamıştı. Heyetin, krala eş olarak seçilen Manuel Komnenos'un yeğeni Maria Komnena ile birlikte dönüşünü müteakip 29 Ağustos 1167'de evlilik merasimi Sûr'da gerçekleştirildi⁵. 1168 yaz ayında ise Bizans İmparatorunun temsilcileri Gravina Kontu Alexander ile Toronto'lu Michael Hydruntinus, Sûr'a ulaştılar. Amaury'ye yolladığı mektupta Manuel Komnenos, Fâtımilerin her geçen gün zayıfladığını, bu durumun Mısır'ın komşuları tarafından da teşhis edildiğini ve eğer Amaury, kendisine yardım ederse Mısır'ın kolayca ele geçirilebileceğini yazıyor ve ortak hareket etmeyi teklif ediyordu. Anlaşma sağlanırsa Mısır'ın belli bir kısmını Bizans alacak, alınacak diğer yerlerden de Bizans'a pay verilecekti. Bu teklifi kabul eden Amaury ise karadan ve denizden güçlerini bu işe hasretmeyi vaat etti. Bizans heyetiyle anlaşma sağlandıktan sonra mukabil elçilik heyeti yola çıkarıldı. Heyette yer alan tarih yazarı Willermus daha sonra Trablus'ta bekleyen Bizans heyetine katıldı. Haçlı heyeti, Sırbistan seferi dönüşünde imparatorla görüştü. Yapılan görüşmelerde Haçlıların teklifi de imparator tarafından kabul edilince Bizans'ta çok iyi ağırlanan Haçlı heyeti, zengin hediyelerle beraber 1 Ekim 1168'de dönüş yolculuğuna başladı⁶. Fakat bu anlaşma doğrultusunda taraflar ancak 1169 yılında bir araya gelebildiler. Bu zaman zarfında ise doğuda çok şey değişti; Bizans'ı beklemek ve belki de Mısır'dan ona pay vermek istemeyen Amaury, Mısır'a saldırdı, fakat bu mücadelesinde Nûreddîn Mahmûd'a yenildi. Yukarıda anlatıldığı üzere, Mısır'da Fâtımileri yavaş yavaş hükmü altına almaya başlayan Selâhaddîn Eyyûbî'nin yükselişi başladı.

Mısır'ın kaybedilmesi, Haçlıları zor bir duruma düşürdü. Türklerle güçlenen Mısır'dan Haçlı topraklarına yapılan saldırılar, şimdi daha tehlikeli oluyordu. Zira Mısır donanmasının da saldırılara katılıyor olmasıyla Haçlılar, hem karadan hem de denizden ablukaya alınmış oldular. Nûreddîn Mahmûd'un karadan tacizlerine Fâtımî donanmasının denizden baskınları eklenince Haçlılar, tekrar batıdan yardım arayışlarına girdiler. Willermus'un kaydına göre yola çıkan Kaysâriye Başpiskoposu Hernesius ile Akkâ Piskoposu William; Alman İmparatoru Frederick, Fransa Kralı Louis, İngiltere Kralı Henry, Sicilya Kralı William gibi hükümdarlara ve Flandres Kontu Philip, Troyes Kontu Henry, Chartres Kontu II. Theobold gibi asillere yardım mektuplarını iletmekle görevliydi. Fakat hareket ettikleri gecenin ertesi günü çıkan fırtınada gemiler savruldu, kürekler kırıldı ve bu büyük tehlikeden zorla kurtulan elçiler, üç gün sonra geri dönmek

⁵ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 344-345, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992, s. 314-315, Ioannes Kinnamos'un verdiği bilgiye göre Amaury'nin evliliği konusu görüşülürken Antakya üzerinde Amaury'nin bir hâkimiyet iddia etmemesi ve Antakya'nın, imparatora itaati gündeme getirildi. Amaury, Antakya üzerinde yüksek hâkimiyetinin tanınması hususunda bir ümidi kalmayınca bu kez evliliğin bir an önce gerçekleşmesi için imparatora ısrarcı oldu ve evlilik gerçekleşince imparatora sadakat yemini etti. Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001, s. 172-173.

⁶ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 347-349, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 316.

zorunda kaldılar. Batıya gönderilmek üzere seçilen yeni heyette Sûr Başpiskoposu Frederick, Banyas Piskoposu John ve bazı asiller yer almaktaydı. Bu yeni heyet, batıya ulaştı fakat Piskopos John Fransa'da öldü ve Başpiskopos Frederick ise iki yıl batıda kaldıktan sonra yardım konusunda herhangi bir başarı sağlayamadan geri döndü⁷.

Buna karşılık İslam kaynakları, bu yardım arayışında Haçlı kaynağından farklı bazı noktalara dikkat çekmektedir. Bunlara göre Mısır'ın Nüreddin Mahmûd tarafından zaptı ile iyice sıkışan Haçlılar, Sicilya, Endülüs ve bazı Avrupa ülkelerine elçiler yolladılar. Elçilerin dikkat çektikleri temel husus, Mısır'dan sonra Kudüs'ün de Nüreddin'in eline geçmesi tehlikesiydi. Yani Haçlı seferlerinin propaganda dönemlerinde sıkça başvurulan Kudüs'ün tehlikede olduğu motifi, batıyı harekete geçirmek için tekrar kullanıldı. Bu defa Haçlıların bahsettikleri gibi bir tehlike mevcuttu ve Kudüs Haçlı Krallığı, her taraftan kuşatılmıştı. Willermus'un kayıtlarından bildiğimiz kadarıyla batıya giden elçiler somut bir yardım sağlayamamıştı fakat İslam kaynaklarında batıdan Haçlılara silah ve asker yardımı yapıldığı rivayet edilmektedir. Dahası batılı devletler, Dimyât'ı ele geçirmek üzere toplanmaya da söz vermişlerdi. Bu durumda Willermus'un rivayetini esas almak daha doğru olacaktır, zira Dimyât kuşatmasına batıdan herhangi bir yardım gelmediği gibi Haçlıların yanında sadece Bizans yer almıştır⁸.

Avrupa'ya giden elçiler, herhangi bir yardım sağlayamazken yukarıda ifade edildiği üzere Bizans'a gönderilen elçiler daha başarılı oldular. Bizans İmparatoru Manuel Komnenos, 1168 yaz ayında yapılan anlaşma gereğince söz verdiği filoyu Temmuz 1169'da yola çıkardı. Hazırladığı donanmada 150 gagalı (sivri burunlu) ve çift kürekli savaş gemisininin (kadirga) yanı sıra insan ve hayvan naklini kolaylaştırmak için tasarlanmış köprülerle donatılan zırhlı altmış büyük savaş gemisi bulunuyordu. Donanmada on veya yirmi Dromones⁹ denen büyük gemi vardı ki bunlarla da daha çok erzak ve silah taşınyordu. Donanmanın başına imparatorun akrabası Megas Dukas Andronikos Kontostephanos tayin edilirken ona Maurica adında bir asil eşlik ediyordu.

⁷ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 360-361, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 320-321.

⁸ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 284, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 179-180, Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 315, Aynî, Bedreddin Mahmûd, *İkdu'l-Cumân fî Târihi Ehli'z-Zaman: el-Asru'l-Eyyübî*, I, Tah. Mahmûd Rızık Mahmûd, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010, s. 34, İbn Haldûn, *Târih-i İbn Haldûn*, V, s. 332, Krş. Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 360-361, İslam kaynaklarında Dimyât'ı kuşatanlardan *Frenkler* şeklinde bahsedilmekteyken İbn Şeddâd ve ondan yararlanan yazarlar Haçlı-Bizans ittifakını teşhis etmişler, *Frenkler ve Rumlar* ifadesini kullanmışlardır. İbn Şeddâd, Behâeddîn, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yüsufiyye: Şiretu Selâhaddîn*, Tah. Cemâleddîn Şeyyâl, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1964, s. 82, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 180, İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Â'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, VII, Tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, ty, s. 152.

⁹ Bizans donanmasının temelini oluşturan Dromon veya Dromones, hızlı ve hafif malzemeden inşa edildiği için manevra kabiliyeti yüksek bir gemi türüdür. Genellikle boyu 40 metre, genişliği ise 5,5 metre olurdu. Daha küçük olanları 100, büyükleri ise 230'dan fazla insan taşıyabiliyordu. Düşman saldırısının etkisini azaltmak için ıslatılmış deriyle kaplanan gemi, Grek ateşi fırlatmaya yarayan mekanizmasıyla savaşta büyük avantaj sağlıyordu. Eric McGeer, Anthony Cutler, "Dromon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, Oxford University Press, New York 1991, s. 662, Ioannes Kinnamos, *Historia*, (Ek Sözlük), s. 221-222, Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts 2009, s. 326.

Bu ikisine Apulia'lı bir asil olan Conversana Kontu Alexander da katıldı¹⁰. Donanmanın hazır hale getirilmesinden sonra Bizans Generali Theodoros Mavrozumes, altmış gemiyle önden, Bizans donanmasının hareketini haber vermesi için yola çıkarıldı. Mavrozumes, aynı zamanda Amaury'yi hazırlıklarını tamamlamaya teşvik edecek ve sefere katılacak Haçlı askerlerine masrafları için gerekli parayı verecekti¹¹.

2-Dimyât Kuşatması (27 Ekim-13 Aralık 1169)

8 Temmuz 1169'da yola çıkan Andronikos, yolda kendisine katılanlarla beraber Kıbrıs'a doğru yol almaya başladı. Kıbrıs güzergâhında Fâtımîlerin keşif amaçlı yolladıkları altı gemi ile karşılaşan Bizans donanması, bunlardan ikisini zapt ettiyse de diğerleri kurtulmayı başardı¹². Bizanslı tarihçiler Niketas ve Kinnamos, tüm sefer boyunca Haçlıların çok yavaş hareket etmesinden şikâyet etmektedirler. Hatta Niketas, Amaury'nin daha Bizanslılar yoldayken yavaş davrandığını nakleder. Buna göre Andronikos, Kıbrıs'a ulaştığında Amaury'ye haber yollamış ve kendisini Kıbrıs'ta mı bekleyeceğini yoksa hareket mi edeceğini sormuştu. Fakat Amaury, imparator ile anlaşma yapmış olmasına rağmen konu ile ilgili nihai kararını vermeyerek Bizans donanmasını oyalamaya devam etmiştir. Nitekim sabrı tükenmeye başlayan Andronikos, Kudüs'e çağrılmış ancak bu oyalama, sonrasında da sürmüştür. Andronikos'un acele etmekte haklı bir sebebi vardı zira imparatorun, Ağustos ayından itibaren donanmanın üç aylık iâşe masrafını onaylamasına karşın Eylül'ün sonu gelmişti¹³.

Eylül sonunda Sûr Limanı'na ulaşan Bizans donanması, oradan Akkâ'ya ilerleyerek limanın girişine demirledi. Donanma, burada kralın kararını bekliyordu ve Niketas'ın da ifade ettiği üzere belirsizlik, Bizans'ın aleyhine bir durumdu¹⁴. Bizans

¹⁰ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 361-362, Niketas da imparatorun yolladığı donanmada iki yüzün üzerinde gemi vardı diyerek Willermus'un verdiği toplam rakama katılmaktadır. Niketas, bunlar arasında Draç'tan (Epidamnos?) gelen on gemi ile altı süratli yelken gemisini özellikle zikretmektedir. Niketas Khoniates, *Historia*, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1995, s. 111.

¹¹ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 111, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 321-322, Kinnamos ve Niketas, Dimyât Seferinde Bizans'ın rolünü fazla öne çıkarmışlar, bu seferi bir Bizans projesi olarak sunmuşlardır. Kinnamos'a göre imparator, Mısır'a elçi yollayarak haraç ödemeye başlamalarını yoksa savaş açacağını bildirmiş; Fâtımîlerin bunu reddetmesi üzerine de Andronikos Kontostephanos kumandasında bir filoyu yola çıkarmıştır. Andronikos, Mısır'a ulaşınca Amaury'ye haber göndererek daha önceden karara bağlanmış anlaşma uyarınca kendisine yardıma gelmelerini istemişti. Ancak Kinnamos'un, Fâtımî-Bizans diyaloguna dair verdiği bilgiyi hiçbir kaynakla teyit edemiyoruz. Ioannes Kinnamos, *Historia*, s.198-199, Niketas Khoniates, *Historia*, s. 111, Aslına bakılırsa Mısır'ı ele geçirmeye çalışan Amaury, Bizans'ın desteğini sağlamak istemişti. Ancak imparator, Kudüs üzerindeki hâkimiyetinin altını çizmek için seferde etkin bir rol üstlendi. Emrullah Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 375.

¹² Niketas Khoniates, *Historia*, s. 111-112, Steven Runciman, donanmanın yola çıkış tarihini 10 Temmuz 1169 olarak vermiştir. Krş. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 321, Murat Öztürk'ün yorumuna göre keşif amaçlı denizde bulunan bu gemiler dışında sefer boyunca bir daha Fâtımî donanmasından bahsedilmemektedir. Muhtemelen bu sırada Fâtımî donanması iyi durumda değildi ve Selâhaddin Eyyüübî'nin mevcut gemilerle Haçlılara karşı koyması mümkün değildi. Murat Öztürk, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 158-159.

¹³ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 112.

¹⁴ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 361-362.

donanması Akkâ'da beklerken Amaury, Mısır'a yapılacak sefer öncesinde krallıkta işleri düzenlemekle uğraşıyordu. Yokluğunda kraliyet topraklarını korumaları için süvari birlikleri görevlendirmekle işe koyulan Amaury, akabinde Haçlı ve Bizans kuvvetlerine 15 Ekim 1169'da Askalân'da toplanmalarını emretti. Bunun birkaç gün öncesinde Akkâ'dan ayrılan donanmanın da Mısır'a doğru demir almasıyla Haçlılar 16 Ekim'de Askalân'dan Mısır'a hareket ettiler. Mısır seferinde Amaury'nin orduyu yıpratmak istemediği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ordu, su sıkıntısı yaşamayacakları yerlerde sık sık dinlenerek 25 Ekim'de Farma'ya¹⁵ ulaştı. Haçlıların, yolculukları esnasında bazı sıkıntılar yaşadıkları da görülmektedir. Örneğin Haçlı ordusu, sahil yolunu takip etme niyetindeydi fakat deniz ve ova arasındaki bazı bentler yıkıldığı için daha içten yol almak zorunda kaldılar. Burada kendilerine bir havuz inşa eden Haçlılar, denizden buraya taşınan balıklarla erzak sıkıntılarını gidermişlerdi. Fakat sahilden ilerlemek istendiğinde on altı km'den fazla içeriye girmek ve sonrasında tekrar sahilden devam etmek mümkün oluyordu. Bu da, Amaury'nin planlarının aksine orduyu yıpratmaktaydı¹⁶. Haçlılar Farma'ya geldiklerinde donanma, bölgeye ulaşmıştı. Askerler, burada gemilerle karşı kıyıya taşındı ve Tinnîs'i solda bırakarak bataklık ve kıyı arasında yer alan bir yoldan yaklaşık otuz iki km. ilerleyip iki günlük bir yürüyüşten sonra Dimyât'a ulaştılar¹⁷.

27 Ekim 1169'da Dimyât'a ulaşan Haçlılar, şehir ile deniz arasına ordugâhlarını kurup fırtına ve ters esen rüzgârlardan dolayı üç gün geciken donanmayı beklediler. Havanın düzelmesiyle de donanma Dimyat'a ulaştı ve kıyıya demirledi. Çünkü nehrin karşı kıyısında iyi silahlandırılmış bir garnizonun bulunduğu bir kuleden şehre bir zincirin gerilmiş olması, Haçlı donanmasına engel oluyor ve onu hareketsiz bırakıyordu¹⁸. Bu sebeple Haçlı askerleri, şehir ile Haçlı ordugâhı arasında bulunan ve şehir duvarlarına çok fazla yaklaşmalarını mümkün kılan meyveliklere doğru ilerlediler.

¹⁵ Farma, Nil'in ilk kolu olan Carabes yanında çöl kenarında, sınırdaki kurulmuş bir yerleşimdir. Nehir, deniz ve çöl arasında yer alır. Önceden büyük bir nüfusu olmasına rağmen o sıralarda ıssız, tenha bir yer olmuştu. Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 363.

¹⁶ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 362-363, Niketas'ın verdiği bilgiye göre kral, karadan ilerleyecek ve yolda Tunion ve Tenesion'u? –ahalisinin çoğu Hıristiyan olduğu için- rahatça ele geçirme imkânı bulacaktı. Nitekim buralar Amaury'nin de dediği gibi rahatça ele geçirildi. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 112.

¹⁷ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 363, Steven Runciman, Haçlıların Bilbis'e saldıracağını düşünen Selâhaddin'in burayı tahkim ettiğini, Haçlıların Dimyât'a yönelmesi üzerine de hazırlıksız yakalandığını kaydetmektedir. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 322-323, Kinnamos, Haçlıların yavaş hareket ettiklerini anlatırken bu oyalamada Bizans'ın, Tinnîs'i zapt ettiğini yazmaktadır. Ancak Willermus'un belirttiği üzere Tinnîs'in yanından sadece geçilmişti. Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 199.

¹⁸ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 363, İbn Tağrıberdî ve Sibt İbnü'l-Cevzi de 27 Ekim (3 Safer 565) tarihini vererek yazarı teyit ediyorlar. İbn Tağrıberdî, Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, VI, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, s. 6, Sibt İbnü'l-Cevzi, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu'z-Zamân fî Tevârihi'l-Âyân*, XXI, Tah. İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2013, s. 155, Ancak bu yazarların aksine Ebû Şâme, Haçlıların, Dimyât'a 25 Ekim 1169'da (1 Safer 565) ulaştıklarını rivayet ediyor. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 91, Yukarıda geçtiği üzere 25 Ekim'de ordular, Farma'da idi ve iki günlük bir yürüyüşle Dimyât'a ulaştılar. Süryani Mihail ise seferin tarihini 1170 olarak yanlış kaydetmiştir. Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakâinâmesi (1042-1195)*, Çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944, s. 210, Willermus'un aksine Niketas, donanmanın daha erken geldiğini nakletmektedir. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 113.

Fakat müttefiklerin saldırıyı üç gün ertelemeleri¹⁹ aleyhlerine oldu ve bu sırada Yukarı Mısır'dan çok sayıda Türk birliği gelerek şehrin savunmasını takviye etti ki Willermus'un da tahmin ettiği üzere Haçlıların bu gecikmesi, seferin akamete uğramasında birinci derecede etkili olacaktı. Kuşatma aletleri olmadan şehri almanın mümkün olmayacağını kavrayan Haçlılar, nihayet gerekli malzemenin sağlanmasının ardından yedi katlı ve şehrin içini görebilecek yükseklikte bir kule ile bazı kuşatma makineleri inşa ettiler. Bunlar arasında duvarları dövmek için büyük taşlar fırlatan mancınık ile tünel kazanları korumak için siper görevi gören savunma aletleri de bulunuyordu. Makineleri duvarlara yaklaştırıp surları tahrip ederek şehre sahip olmayı hedefleyen Haçlılar, surlara devamlı surette atış yaptılar. Buna karşılık kuşatılanlar, Haçlıların kulesinin karşısına aynı yükseklikte bir kule dikerek düşmana karşı aynı şiddette mukabelede bulundular²⁰.

Willermus, Haçlılar arasında bir ihanet ihtimali olabileceğinden bahsetmektedir. Zira Haçlılar, kuşatmayı daha da şiddetlendirebilir ve belki de bu sayede bir sonuç alabilirlerdi fakat isteksiz davranmaya başladılar. Yani kuşatmanın başında daha tavizsiz, sert davranan Haçlılardaki gözle görünür bu esnek tutumu, ihanet veya ihmalkârlık şeklinde yorumlandı. Bahsedilen bu tutum, daha çok Haçlı kumanda heyeti arasında söz konusuydu. Bu hareketsizliğin ardından Haçlılar, yeni bir kule daha inşa ederek surlara yaklaştırmayı başarsalar da burasının surların en güçlü noktalarından olması nedeniyle istenilen sonucu elde edemediler. Willermus, haklı olarak daha alçak ve ele geçirilmesi kolay yerler mevcutken buraya kuşatma kulelerinin kurulmasını eleştirir ki bu büyük saldırı kulesiyle ancak Meryem Ana Kilisesi hedef alınabilirdi. Nitekim Haçlıların izledikleri bu yanlış stratejinin, kuşatılanların güçlenmesine hizmet ettiğini düşünmek mümkündür. Willermus'un da sürekli eleştirdiği üzere ilk saldırılar ve saldırı noktalarının isabetsizliği, şehir halkının devamlı yardımlarla güçlenmesi sonucunu doğurdu ve direnişin surların dışına yayılmasına neden oldu²¹.

¹⁹ Willermus'un aksine Niketas, müttefik ordu, Dimyât önünde birleştiği gün kuşatılanların bir çıkış yaptığını ve vuku bulan şiddetli çatışmada Bizanslıların yığıtçe savaştıklarını nakleder. Bu çatışmada kuşatılanlar tutunamamış ve geri çekilmişlerdi. Ertesi gün (28 Ekim 1169) yine bir çatışma yaşanmış olmasına rağmen bu defa da Müslümanlar, surların biraz önüne kadar çıkmaya cesaret etmişler, hendekleri aşmamışlardı. Bizanslıların saldırısı üzerine de yine duvarların arkasına kaçmak zorunda kalmışlardı. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 113.

²⁰ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 364-365.

²¹ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 365, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 323, Willermus, saldırının geciktirilmesini kötü niyetlere bağlar fakat bundan kastının Bizans kuvvetleri mi yoksa Haçlılar mı olduğu pek net değildir. Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 365. Niketas, surun bu bölgesinde savaş verenlerin Bizanslılar olduğunu haber veriyor. Surun bu bölümü koçbaşlarıyla dövülüp bir kısmı yıkılmışken Müslümanlar da surların üstünden kuşatma aletleri kullananlara taşlar atıyorlardı. Surun çöken kısmı, Meryem Ana Kilisesi'nin olduğu yere isabet ettiğinden Müslümanlar böyle kutsal bir yerin tahribi dolayısıyla Andronikos'u alaya almışlar, hakaret dolu sözlerle saldırmışlardı. Niketas, yaşanan bu başarısızlık sonrasında Andronikos'un, kuşatma aletleri yapılmasını teklif ettiğini de kaydetmektedir. Sefer boyunca Bizans'ı suçlayan yazarın kaydına göre etraftaki hurma ağaçları alet yapımı için kesildi. Fakat bu defa Amaury, kuşatma aletlerinin yapımını durmadan ertelemeye başladı. Bu ise felaketin başlangıcıydı, Bizans'ı zor günler bekliyordu ve ordunun iâşesi iyice azalmıştı. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 113-114, Fakat Niketas'ın bu kaydına rağmen Willermus, kuşatma aletleri yapımının daha önce olduğunu

İslam cephesine baktığımızda Yukarı Mısır'dan yardım alan Dimyât halkının çok iyi bir savunma verdiğini ve Selâhaddîn'in bu tehlikeli girişimde paniğe kapılmadan olaylara zamanında müdahale ettiğini görürüz. Selâhaddîn, ilk olarak karadan yeğeni Takıyyüddîn Ömer ve dayısı Şihâbeddîn el-Hârimî kumandasında asker sevkinde bulunmuş ve derhal Nüreddîn Mahmûd'un yardımını talep etmiştir. Nüreddîn'in yardımı olmadan bu tehlikenin bertaraf edilemeyeceğinin yanı sıra Mısır'da vuku bulacak bir ayaklanma ihtimali de Selâhaddîn'i düşündürüyordu. Zira Selâhaddîn vezir olduğu sırada Muteminü'l-Hilâfe, Haçlılarla anlaşarak Selâhaddîn'i iki ateş arasında bırakıp yok etmek istemişti. Selâhaddîn, Nüreddîn'e yolladığı haberden anlaşılacağı üzere- bu tehlikenin etkisinde kalarak daha temkinli davranmıştır. Bu nedenle Dimyât'ı kuşatan Haçlılara karşı çıkmak, geride Fâtımî askerlerinin ayaklanması ihtimalini barındırdığından asker sevki ile Nüreddîn'in yardımına başvurmak daha akıllıca bir davranış olmuştur²².

Müslümanların bu gayretli savunması karşısında müttefik ordunun her geçen gün güç kaybettiğine ve aradaki ihtilafların artık daha belirgin hale geldiğine şahit olmaktadır. Zira müttefiklerin, surları aşamamasına bir de seferin başarısızlığındaki en etkili faktörlerin başında gelen erzak sıkıntısı eklendi. Ekmek stoklarının hızla erimesi ve yiyecek bulma konusunda bölgenin bir şey vaat etmeyişi, işgalcileri düşündürmeye başladı. Kampın yakınlarındaki hurma ağaçlarının, kuşatma aletleri yapmak amacıyla yok edilmesi daha çok açlığın pençesinde kıvranan Bizans birliklerini etkilemekteydi. Bizanslıların fakir kesimleri, türlü yollarla açlıklarını gidermeye çalışırken çok fakir olmayanlar yulaf, kuru üzüm ve kestane ile açlık ihtiyaçlarını karşıladılar. Buna karşılık Haçlı birliklerinin yakın bir zamana kadar yetecek erzakı vardı fakat kuşatmanın ne kadar süreceği konusundaki belirsizlik, onları Bizanslılara yardım etmekten alıkoymuyordu. Ayrıca sağanak yağmur ve fırtına gibi olumsuz hava koşulları, kuşatanları daha müşkül bir duruma sokmaktaydı²³.

Niketas, açlık sıkıntısı dolayısıyla Amaury'yi hedef almaktadır. Ona göre Amaury'nin saldırıyı ve hatta kuşatma aletleri yapımını durmadan ertelemesi yüzünden yaşanan zaman kaybında zaten sınırlı yiyeceğe sahip olan Bizanslılar zor günler yaşamaya başlamışlardı. Askerlerin yiyecek alacak parası yoktu, sefer planlanan zamanı çoktan aşmıştı ve imparatorun, Andronikos'a kralın emirlerine uymasını kesin olarak emretmiş olması da Bizanslıları başka veya bağımsız bir girişimden alıkoymaktaydı. Ordunun çoğunluğu bitki kökleriyle hurma yapraklarını yemeye başlamışlardı ki Niketas'ın kaydına göre bu sefaletle bir de Dimyât'ı kurtarmak üzere Abbâsî halifesi tarafından yollanan Müslüman ordusunun çok yakınlarla ulaştığı haberi eklendi. Bunun üzerine Haçlıların yardımı olmadan savaşmaya karar veren Andronikos, orduya yaptığı konuşmasında hiç çadırından çıkmayan Amaury ile Dimyâtlılar arasında bir fark bulunmadığını, kendilerinin burada daha fazla kalmalarının büyük felaketlere yol açacağını ve Dimyât'tan eli boş dönmek zorunda kalacaklarını vurguladı. Ayrıca

haber veriyor. Nitekim yaşanan başarısızlıkta kuşatma aletlerinin kullanılmış olması da Willermus'un bu kaydını teyit eder. Krş. Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 364-365.

²² İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 284, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 181, Kâtib el-İsfehânî, *Sena'l-Berku's-Şâmi*, s. 45, İbn Haldûn, *Târih-i İbn Haldûn*, V, s. 332, Ebü Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 93, Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 315, İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, s. 6.

²³ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 366.

ordugâhı Bizanslılarınkinden daha uzakta olan Amaury'yi de herhangi bir girişime zorlama imkânına sahip olmayan Andronikos artık, Amaury'nin kuşatılanlardan altın olarak kuşatmayı gevşettiğine kani olmuştu. Bu yüzden savaş, Bizans birlikleri tarafından verilecekti²⁴.

Willermus'a göre Haçlıların denizde yaşadıkları felaket, belki de seferin son bulduğunun ilanı idi. Böylece güç dengesinin değiştiğini ve inisiyatifin artık kuşatılanlara geçtiğini rahatlıkla kabul edebiliriz. Şehir garnizonu, buldukları ilk fırsatta bir tekneyi kuru odun, zift ve kolay tutuşabilir malzemelerle doldurarak ateşe verdi ve müttefiklerin donanmasına doğru gönderdi. Güney rüzgârlarının beslediği ateş büyüdü ve filodan altı sivri burunlu gemiyi küle çevirdi. Amaury'nin kahramanca davranıp askerleri harekete geçirdiği ve diğer gemileri kurtardığı rivayet edilse de yanan gemileri söndürmeye yeltenemeyen Haçlıların denizdeki kayıpları, morallerini alt üst edecek büyüklükteydi²⁵.

Bu felaketin ardından -küçük çaplı çatışmaların yaşanmasına rağmen- Haçlılar saldırıya birkaç gün ara verdiler. Haçlıların tacizlerine Müslümanlar nadiren karşılık veriyorlar ve bunları da Bizanslıların bulunduğu arka kapıdan yapıyorlardı. Müslümanların, Bizans kuvvetlerinin daha zayıf olduklarını duymuş veya açlıkla kıvranan bu kesimde başarı sağlamalarının mümkün olacağını düşünmüş olmaları muhtemeldir. Bu tablodan, kuşatılanların müttefikler için bir tehlike kaynağı olmaya başladıkları sonucu çıkarılabilir. Ancak asıl tehlike, bizzat Haçlıların kendilerinden kaynaklanan Haçlı karargâhı idi. Zira harcanan çabanın boşuna olduğu söylentilerine bir de seferin Tanrının isteği dışında olduğu yorumu eklendi. Bu yüzden askerler arasında Mısır'da açlıktan veya Müslümanların kılıçları ile ölmektense seferin sona erdirilmesi gerektiği daha makul bir seçenek olarak görülmekteydi. Anlaşma teklifinin (?) kimden geldiği ve anlaşma maddeleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim dönemin en önemli ve tafsilatlı kaynağı olan Willermus da gizli şartları olan bir anlaşmanın şehrin güçlü valisi Jovelino (Çavlı el-Esedî) ile karara bağlandığı dışında bir bilgi vermemiştir. Bizans kumandanları her ne kadar bu anlaşmaya kızsalar da yaşadıkları sıkıntılar dolayısıyla fazla itiraz etmeyerek anlaşmayı kabul ettiler²⁶. Yapılan bu anlaşma nedeniyle Amaury'yi suçlayan Niketas, Haçlıların her hareketinde veya yaşanan her başarısızlıkta bir ihanet vurgusu yapmaktadır. Bizans birliklerinin saldırıya geçtiği sırada anlaşmanın sağlandığını ileri süren Niketas'a bakılırsa Bizans birliklerinin saldırıya geçtiğini haber alan Amaury, hemen bu noktaya gitti ve saldırıya son verilmesini emretti. Kral, *kan dökülmeden teslim olmayı kabul eden* bir şehre saldırdıkları için Bizanslıları uyarıp saldırıyı durdurdu. Hemen ardından Amaury ile kuşatılanlar arasında müzakereler başladı ve bir anlaşmaya varıldı²⁷. Haçlıları suçlayan Niketas da

²⁴ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 114-116, Niketas dışında hiçbir kaynakta Abbâsi halifesinin ordu yolladığına dair bir bilgi yoktur.

²⁵ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 366-367.

²⁶ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 367-368, Willermus'un kaydettiği şekilde valinin kimliğini tespit etmek mümkün görünmüyor. Fakat Ramazan Şeşen, Haçlıların, esirlerin karşılıklı serbest bırakılması hususunda Çavlı el-Esedî aracılığıyla, Müslümanlara barış teklif ettiklerini kaydetmiştir. Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbi ve Devlet*, s. 57, Mustafa Kılıç, "Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyübilerin Mücadeleleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII / 4 - 2007, s. 420.

²⁷ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 116.

anlaşmanın şartlarına dair bir şey söylemiyor. Her durumda Amaury, Bizans'ın haberi olmadan şehir halkıyla anlaşmaya varmış ve Bizans kumanda heyetinin bunu kabulden başka çaresi kalmamıştır.

Anlaşma sağlanınca taraflar arasında karşılıklı bir güven ortamı olduğu hatta şehir halkının dışarı çıkarak kurulan ortak pazarda Haçlılarla bir araya geldikleri Haçlı yazarı tarafından kaydedilmektedir. Ancak bu güzel tablo uzun sürmedi. Zira kuşatmanın bundan sonraki safhasının –en azından Bizans için– pek iç açıcı olmadığı muhakkaktır. Haçlılar, dönüş için hazırlıklarını tamamladıktan sonra kuşatma aletlerini ateşe vererek yola çıktılar (13 Aralık) ve 21 Aralık 1169'da Askalân'a ulaştılar²⁸. Yola çıktıktan sonra (4 Aralık) sert bir fırtınaya yakalanan Bizans donanmasının ise parçalanan gemileri kıyıya vurdu ve bu sefer için doğuya gönderilen büyük Bizans donanmasından sadece birkaç gemi, 1170 ilkbaharında Bizans başkentine dönmeyi başarabildi²⁹.

Müttefikler, bu başarısızlık dolayısıyla birbirlerini suçlamaktadırlar. İlk olarak Haçlılar, tüm suçu Bizans'a yüklememekle beraber Bizans'ın ihmallerinin altını çizerler. Haçlılara göre Bizans birlikleri, ellerinden geleni yapmış olmakla beraber kötü idareleri söz konusuydu. Ayrıca imparatorun söz verdiği üzere, donanmayı yollaması fakat ordunun iaşesi gibi hayati bir konuyu ihmal etmesi affedilmez bir hataydı. Öyle ki Haçlı yazarı Willermus, seferin başarısızlığını yaşanan açlık sıkıntısına bağlama eğilimindedir³⁰. Willermus'un bu imalarına karşın Süryani Patrik Mihail, tam bir Bizans ihanetinden söz etmektedir. Yazarın kaydına göre Bizans kuvvetleri, Mısır'a geldiklerinde Haçlıları aldatıp Dimyât'ı kendileri zapt etmek istediler fakat bu durum, Amaury'ye haber verildi. Müttefikler arasındaki bu ihtilaftan yararlanmak isteyen Dimyât halkı da Amaury'ye kuşatmayı kaldırması için her sene düzenli olarak altın ödemeyi vaat edip rehinelere verdi. Amaury, kuşatmayı kaldırınca da Bizanslılar sefalet içinde kaldılar. Hatta Süryani Mihail, bir başka kaydında ise Bizans'ın niyetini Amaury'ye bizzat Dimyât halkının haber verdiğini kaydetmektedir³¹.

Bizans tarafından bakıldığında ise seferin başarısız olmasında Haçlıların kabahati sabittir. Ioannes Kinnamos'un verdiği bilgiye göre Mısır'da zapt edilen yerlerin taraflar arasında yarı yarıya paylaşılması kararlaştırılmıştı. Bu nedenle Haçlıları sürekli geç kaldıkları için suçlayan Kinnamos'a göre Amaury, savaşın tüm yükünü Bizanslılara

²⁸ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 368, Steven Runciman, bu tarihi 24 Aralık olarak vermiştir. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 324.

²⁹ Niketas Khoniates, *Historia*, s. 116-117, Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 200, Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 369, Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, s. 210, Kinnamos ve Niketas'ın Haçlı veya İslam kaynaklarıyla teyit olunamayan rivayetlerine göre Fâtımiler, Bizans'ın ikinci kez Mısır'a saldırmasından korkuyorlardı. Bu yüzden Manuel Komnenos'a elçi yollayarak her yıl belirli bir miktar altın ödemeyi teklif edip olası bir Bizans saldırısının önünü kesmek istediler. Fakat Kinnamos, bu teklifin geri çevrildiğini belirtmesine karşın Niketas, Fâtımilerle anlaşma sağlandığını kaydetmiştir ki bu hikâye, Bizans'ın önemli başarısızlığını bir kazanımla süsleyerek hafifletme çabası olsa gerektir. Krş. Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 200, Niketas Khoniates, *Historia*, s. 117.

³⁰ Willermus, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, s. 369-370.

³¹ Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, s. 210, 213, Süryani Mihail'in özellikle Amaury'ye para ve rehinelere verilmesi konusundaki rivayetini hiçbir kaynakla teyit edemiyoruz. Her ne kadar Willermus, kumandanlar arasında ihanet söylentileri çıktı demekteyse de bu konuda açık bir kayda ulaşmak zordur.

yüklemek ve zahmetsizce zafere ulaşmak istiyordu ki zaten Bizanslılar, Mısır'a ulaştıklarında da Haçlılar bilerek gecikmişti. Haçlıların, Mısır'a geldikten sonra saldırıyı sürekli ertelemeleri de Kinnamos'un yakındığı bir başka nokta idi. Ona göre şehrin ortaklaşa ele geçirilmesi ve buraya imparatorun hâkim olması Haçlıların işine gelmiyordu. Bu vesileyle Willermus'un bahsettiği ihanet söylentilerini Kinnamos da teyit etmektedir. Yukarıda bahsedilen savaşın ertelenmesi durumu, bu gerekçeye bağlanabilir. Zira söylentiye göre kuşatılanlar, Amaury'yi parayla kandırılmış ve Amaury de kuşatmaya gereken önemi vermemişti. Bu bilgilerden hareketle Bizans için seferin akamete uğraması, tamamen Haçlıların suçu idi³².

Seferin başarısızlığı hususunda İslam kaynakları, Hıristiyan kaynaklarının aksine olayın başka bir boyutuna dikkat çekmektedirler ki bu da Nüreddin Mahmûd'un faaliyetleridir. İslam kaynaklarına göre Nüreddin bir taraftan Dimyât'a devamlı asker yardımı sağlarken diğer taraftan da kuşatmayı kaldırtmak için Haçlı topraklarına saldırılar düzenlemiştir. Bu haberler Dimyât'ı kuşatmakta olan Haçlılara da ulaşmıştı. Nitekim geri döndüklerinde de ülkelerini harabeye dönmüş, insanların bir kısmını ölmüş, bir kısmını da esir düşmüş bir vaziyette buldular. İbnü'l-Esîr'in tarihe geçecek tabiriyle *Haçlılar, Dimyât'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmuşlardı*. Haçlı kaynaklarının haber verdiği üzere müttefikler, Dimyât önünde kaldıkları bu elli gün içinde açlık başta olmak üzere birçok sıkıntı yaşamışlardı, fakat kuşatmanın kaldırılmasına İslam kaynaklarında zikredilen Nüreddin'in faaliyetlerini de eklemek olayın bütünlüğü açısından daha doğru olacaktır³³.

³² Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 199-200, Emrullah Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, s. 376, Başarısızlık dolayısıyla tarafların suçlamaları hakkında ayrıca Bkz. Malcolm Cameron Lyons - D.E.P. Jackson, *Selahaddin -Kutsal Savaşın Politikaları-*, Çev. Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006, s. 53-54, Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, s. 324.

³³ İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 285, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 181-183, İbn Haldûn, *Târih-i İbn Haldûn*, V, s. 244-245, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, s. 440, Nüreddin'in Dimyât'a Kutbeddin Hüsvrev el-Hezbânî kumandasında asker yolladığını ve şehri bunlarla tahkim ettiğini Ebû Şâme ve ondan yararlanan yazarlar haber vermektelerse de Nüreddin'in Haçlı topraklarında yaptığı tahribatın detaylarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 93, Kâtib el-İsfehânî, *Sena'l-Berku's-Şâmî*, s. 45, Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyûbi ve Devlet*, s. 57. İbn Şeddâd ve ona dayanan İslam kaynaklarında, Haçlılar Dimyât önündeyken Nüreddin'in Kerek Kalesi'ni kuşattığı ve Haçlılara kuşatmayı kaldırtmaya çalıştığı bilgisi yer almıştır. Rivayete göre Nüreddin, Kerek Kalesi'ni Nisan-Mayıs 1170 (Şaban 565) tarihinde kuşattı ve Mayıs-Haziran 1170'de (Ramazan 565) Necmeddin İbn Dâye'nin vefatı üzerine de kuşatmayı kaldırdı. Fakat bu rivayetlerde tarihleme sorunu vardır. Zira bu tarihlerde müttefik ordu, kuşatmayı çoktan kaldırmış ve hatta Haçlılar 21 Aralık 1169'da Askalân'a ulaşmışlardı. Aralık / Ocak 1169-1170'te (Rebiyülahir 565) Haçlıların Hısnü'l-Akkâr'ı (metinlerde Akka) kuşattığı ve burada görevli olan Nüreddin'in memlûkü Hutlug'u esir aldıkları bilinmektedir. Bahsedilen kaynaklar, Nüreddin'in bu olay üzerine harekete geçtiğini kast etmiş olmalıdırlar. İbn Şeddâd, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye*, s. 83, Aynî, *İkdu'l-Cumân*, I, s. 34, 49, İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, s. 14, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, s. 440-441, Ebû Şâme ve İbn Hallikân, kalenin ismini Akkâr olarak kaydetmişlerdir ki doğrusu da bu olmalıdır. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 92, İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Âyân*, VII, s. 152; Tüm bu kayıtlara rağmen Nüreddin'in, Kerek Kalesi'ni kuşatması İbnü'l-Esîr'in kaydından anlaşılacağı üzere Şubat-Mart 1170 tarihindedir. Bundan maksat da Mısır'a hareket eden Selâhaddin'in babasının yolda Haçlılardan zarar görmesinin önüne geçilmesi ve onun yolculuğunda Haçlıların meşgul edilmesi idi. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, XI, s. 285, Sebep ne olursa olsun, bahsedilen tarihlerde müttefik ordu, Dimyât önlerinden çoktan ayrılmıştı. Dolayısıyla bu iki olay arasında bağlantı kurmak zordur ve İbnü'l-Esîr'in kaydı daha muteberdir.

Sonuç

Doğudaki Haçlıların geleceği ve Haçlılar üzerinde kontrol sağlamaya çalışan Bizans'ın çıkarlarının korunması açısından çok büyük önem taşıyan Mısır seferi yukarıda izah edilen sebeplerden dolayı başarısız oldu. Seferin başından itibaren birbirine güvenmeyen ve her fırsatta birbirini suçlayan müttefiklerin arası, bu sefer sonunda daha da açıldı ve 1097 yılından itibaren sıkça karşımıza çıkan ihanet vurgusu, Haçlı Seferleri Tarihi yazımında bu olay vesilesiyle yine yerini aldı. Bu da Haçlılarla Bizans'ın arasının artık hiç düzelmeyecek şekilde bozulduğu anlamına gelmektedir³⁴.

Aslında açlık, kötü hava şartları ve iyi bir savunma ile başarısızlıkla neticelenen bu seferin tek kazananının Selâhaddîn ve dolayısıyla Nüreddîn olduğu ileri sürülebilir. Öncelikle Haçlılarla arası açılan Bizans'ın Selâhaddîn ile ilişkileri, bu olaydan sonra yoğunluk kazanmış ve iyi bir seyir izlemiştir. Bu seferin önemli bir sonucu da Selâhaddîn'in, bu başarısının ardından Mısır'daki konumunun güçlenmesi, Türklerin Mısır'a sağlam bir şekilde yerleşmeleri ve Nüreddîn'in Fâtımîler üzerindeki hâkimiyetinin tasdik olunmasıdır. Zira Haçlılar Dimyât'tan çekildikleri sırada Fâtımî halifesi el-Âdid ile Nüreddîn arasındaki yazışmada el-Âdid Nüreddîn'den, Selâhaddîn'in yanında bir miktar asker bıraktıktan sonra diğer askerleri çekmesini istemiştir. Türkleri öven Nüreddîn bu isteğe *Frenkler ancak Türklerden korkarlar. Onlar olmasaydı Frenklerin Mısır'a karşı tamahları artar ve ülke üzerindeki maksatlarına ulaşırlardı* sözleriyle cevap vermiştir³⁵.

Bu yazışma da Mısır'da Fâtımîlerin gücünün iyice kırılmaya başladığını göstermektedir. Nitekim 1171 yılına geldiğimizde Selâhaddîn, Nüreddîn'den aldığı emirle, Fâtımî halifelliğini çok kolay bir şekilde ortadan kaldıracaktır. Bu bakımdan, büyük bir gelecek vaat edeceği hesaplanan Haçlı ittifakının, sadece Sünnî İslam'ın Mısır'da kök salmasına hizmet ettiğini rahatlıkla ileri sürebiliriz. Zira Nüreddîn ve Selâhaddîn arasında sıkışan Haçlıların doğudaki varlığı daha da tehlikeli bir hal aldı³⁶. Bu seferin başarısız olmasında Fâtımîlerin büyük bir etkisi de söz konusudur. Selâhaddîn'in, yerinde müdahalelerle kuşatmanın atlatılmasındaki rolü inkâr edilemez. Ancak İslam kaynaklarının dile getirdiği üzere Fâtımî halifesi de iyi bir savunma yapılması için hazinenin kapılarını sonuna kadar açmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî, Fâtımîlerin bu desteğini şu sözlerle dile

³⁴ Özellikle Bizans'ın çok büyük maddî kayba uğradığını görüyoruz. Yukarıda anlatıldığı üzere gemilerinin neredeyse tamamını kaybetmişlerdi. Mübalağalı olduğu görülen rivayetinde Makrizî de bu durumu dile getirmekte, Haçlılar ve Bizans ayrımı yapmadan müttefik ordunun, Dimyât kuşatmasında yaklaşık 300 gemi kaybettiklerini haber vermektedir. Makrizî, *İtti'âz*, III, s. 316, Ancak bu husumet bazı vesilelerle askıya alınabiliyordu da. 1177 yılındaki Bizans-Haçlı ittifakı bunu açıkça göstermektedir. Emrullah Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar (1096-1204)*, s. 376-377.

³⁵ Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 94, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 183, Aynî, *İkdu'l-Cumân*, I, s. 37, Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 57.

³⁶ Dimyât kuşatmasının değerlendirmeleri için ayrıca Bkz. Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn: fi Şimâli İfrikiyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm, Dârü'n-Nefais*, Beyrut 2007, s. 519, Ali M. Sallâbi, *Salâh ad-Deen al-Ayubi, -Crusades prior to the Rise of the Ayubid State-*, I, International Islamic Publishing House, ty, s. 197-200, Yaacov Lev, *Saladin in Egypt*, Brill, USA 1999, s. 84, Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, s. 57, Marshall W. Baldwin, "The Latin States under Baldwin III and Amalric I, 1143-1174", *A History of the Crusades*, I, The University of Wisconsin Press, Madison 1969, s. 558, Mustafa Kılıç, "Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyûbîlerin Mücadeleleri", s. 421.

getirmiştir: *el-Âdid'den daha cömerdini görmedim. Haçlıların Dimyat'ı muhasarası sırasında elbise vs. hariç bana bir milyon Mısır dinarı gönderdi*³⁷.

Kaynaklar

- Aynî, Bedreddîn Mahmûd, *Ikdu'l-Cumân fî Târihi Ehli'z-Zaman: el-Asru'l-Eyyübî*, I, Tah. Mahmûd Rızık Mahmûd, Dârü'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kahire 2010.
- Baldwin, Marshall W., “The Latin States under Baldwin III and Amalric I, 1143-1174”, *A History of the Crusades*, I, The University of Wisconsin Press, Madison 1969, (s. 528-561)
- Becker, C. H., “Dimyat”, *İA*, III, MEB, Eskişehir 1997, (s. 589-590)
- Çetin, Atilla, “Dimyat”, *DİA*, IX, Ankara 1994, (s. 309-310).
- Ebü Şâme, Abdurrahmân b. İsmâil, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn: en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, II, Neşr. İbrahim Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- Ebu'l-Fidâ, İmâdeddîn İsmâil b. Ali, *Kitâbu'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, Yayınlayan: el-Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, ty.
- Gürbüz, Osman, “İktidara Uzanan Yolda Eyyübî Ailesinin Serüveni”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, XLVIII, Erzurum 2012, (s. 387-405).
- Holt, P. M., “Dimyât (Damietta)”, *EI*, II, Leiden 1991, (s. 292).
- İbn Haldûn, Abdurrahmân, *Târîh-i İbn Haldûn: Dîvânü'l-Mubtedâ ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Men Âsarahum min Zevî's-Sultani'l-Ekber*, V, Tah. Halil Şihâde-Süheyl Zekkar, Dârü'l-Fikr, Beyrut 2000.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Â'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, VII, Tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
- İbn Kesîr, İmâdeddîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVI, Tah. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Dârü'l-Hicr, Kahire 1998.
- İbn Şeddâd, Behâeddîn, *en-Nevâdiru's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinu'l-Yusufiyye: Sîretu Selâhaddîn*, Tah. Cemâleddîn Şeyyâl, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1964.
- İbn Tağrıberdî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, V-VI, Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İbn Vâsıl el-Hamavî, Cemâleddîn Muhammed b. Sâlim, *Muferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyüb*, I, Neşr. Cemâleddîn Şeyyâl, Kahire 1953.
- İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-Cezerî, *İslam Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, XI, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İsfahânî, İmâdeddîn Kâtib, *Sena'l-Berku's-Şâmî*, İhtisâr: Bundârî, Tah. Fethiye Nebravî, Mektebetü'l-Hancî, Mısır 1979.
- Kaleli, Emrullah, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batlılar (1096-1204)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

³⁷ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, XI, s. 285, İbn Vâsıl, *Muferricü'l-Kurûb*, I, s. 183, İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, VI, s. 6, Makrizî, *İttî'âz*, III, s. 316, Aynî, *Ikdu'l-Cumân*, I, s. 35, Ebu'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar*, III, s. 49, Ebü Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn*, II, s. 92, Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, XXI, s. 156.

- Khoniates, Niketas, *Historia*, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995.
- Kılıç, Mustafa, “Haçlıların Dimyat Muhasaraları ve Eyyübîlerin Mücadeleleri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII / 4 - 2007, (s. 413-444).
- Kinnamos, Ioannes, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, TTK, Ankara 2001.
- Kök, Bahattin, “Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı-I”, *AÜİFD*, IX, Erzurum 1990, (s. 165-187).
- Kök, Bahattin, “Nuruddin Mahmud'un Mısır'ı Ele Geçirmesi ve Fatımilerin Yıkılışı-II”, *AÜİFD*, X, Erzurum 1991, (s. 130-148).
- Lev, Yaacov, *Saladin in Egypt*, Brill, USA 1999.
- Luttwak, Edward N., *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, The Belknap Press of Harvard University Press, Massachusetts 2009
- Lyons, Malcolm Cameron - D.E.P. Jackson, *Selahaddin -Kutsal Savaşın Politikaları-*, Çev. Zehra Savan, Pınar Yayınları, İstanbul 2006.
- Makrizî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali, *İtti'âzu'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimme el-Fâtımiyyîn el-Hulefâ*, III, Tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1996.
- McGeer, Eric - Anthony Cutler, “Dromon”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, Oxford University Press, New York 1991, (s. 662)
- Öztürk, Murat, *Fâtımîler'in Deniz Gücü ve Akdeniz Hâkimiyeti*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992.
- Sallâbi, Ali M., *Salâh ad-Deen al-Ayubi, -Crusades prior to the Rise of the Ayubid State-*, I, International Islamic Publishing House, ty.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtu'z-Zamân fi Tevârihi'l-Âyân*, XXI, Tah. İbrahim Zeybek, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut 2013.
- Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihail'in Vakâyinâmesi (1042-1195)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK'da Yayınlanmamış Nüsha 1944.
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Eyyübî ve Devlet*, Çağ Yay., İstanbul 1987.
- Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhu'l-Fâtımiyyîn: fi Şimâli İfrikıyye ve Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, Dârü'n-Nefais, Beyrut 2007.
- Willermus, (William, Archbishop of Tyre), *A History of Deeds Done Beyond the Sea, II*, Trans: E. A. Babcock-A. C. Krey, Colombia University Press, New York 1943.
- Yâkut b. Abdullah el-Hamavî, er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-Büldân*, II, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.

